

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.157>

ВИКОРИСТАННЯ ПРАКТИКИ ЄСПЛ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Пчеліна О.В.,*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства**Харківського національного університету внутрішніх справ**ORCID: 0000-0003-0224-1767*

Пчеліна О.В. Використання практики ЄСПЛ під час розслідування воєнних злочинів.

У статті розглянуто питання про використання практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у процесі досудового розслідування воєнних злочинів. Наголошено на важливості інтеграції європейських правових стандартів у національне кримінальне провадження України. Особливу увагу зосереджено на основних проблемах, пов'язаних із фіксацією та документуванням випадків воєнних злочинів, які набули особливої актуальності в умовах збройного конфлікту. Акцентовано на необхідності суворого дотримання принципу верховенства права під час досудового розслідування воєнних злочинів, а також на важливості використання практики ЄСПЛ для підвищення ефективності розслідувань та забезпечення дотримання прав людини. Здійснено детальний аналіз існуючих міжнародних та європейських стандартів, які впливають на проведення досудового розслідування воєнних злочинів. Обґрунтовано необхідність імплементації рішень ЄСПЛ для забезпечення прав і свобод особи в умовах збройного конфлікту. Наголошено на важливості створення ефективних механізмів контролю за розслідуваннями воєнних злочинів, щоб забезпечити їх незалежність, об'єктивність і дотримання правових норм. Зазначено, що слід здійснювати регулярний моніторинг і оцінку розслідувань воєнних злочинів, а також створити механізми для подання скарг і захисту прав потерпілих. Доведено, що основними вимогами ЄСПЛ щодо проведення ефективного розслідування воєнних злочинів є: оперативність і неупередженість; прозорість з урахуванням балансу приватних і публічних інтересів у кримінальному провадженні; використання стандарту доказування «поза будь-яким розумним сумнівом»; обов'язкове встановлення пропорційності обраних засобів і методів проведення спецоперацій/військових операцій цілям ч. 2 ст. 2 Конвенції, вжиття та дотримання всіх запобіжних заходів для збереження життя цивільного населення, дотримання норм міжнародного гуманітарного права при застосуванні сили в збройних конфліктах. Підкреслено, що загалом розслідування воєнних злочинів згідно з практикою ЄСПЛ повинне бути ефективним і незалежним, спрямованим на забезпечення збереження доказів. Наголошено на необхідності підвищити професійний рівень розслідувань воєнних злочинів і забезпечити справедливе правосуддя для жертв воєнних злочинів.

Ключові слова: практика ЄСПЛ, міжнародно-правові стандарти, європейські правові стандарти, досудове розслідування, воєнні злочини, порушення права на життя в умовах збройного конфлікту, ефективність розслідування.

Pchelina O.V. The use of ECHR practice during the investigation of war crimes.

In the article it has been examined the issue of using the practice of the European Court of Human Rights (ECHR) in the process of pre-trial investigations of war crimes. The importance of integrating European legal standards into Ukraine's national criminal proceedings has been emphasized. Particular attention has been focused on the main problems associated with the recording and documenting of cases of war crimes, which have become especially relevant in the context of armed conflict. Emphasis has been placed on the necessity of strict adherence to the principle of the rule of law during the pre-trial investigation of war crimes, as well as on the importance of utilizing ECHR practices to enhance the effectiveness of investigations and ensure the protection of human rights. A detailed analysis of existing international and European standards that influence the conduct of pre-trial investigations of war crimes has been carried out. The necessity of implementing ECHR decisions to ensure the rights and freedoms of individuals in the context of armed conflict has been substantiated. The importance of creating effective control mechanisms for war crimes investigations to ensure their independence, objectivity, and compliance with legal norms has been emphasized. It has been noted that regular monitoring and evaluation of war crimes investigations should be carried out, as well as mechanisms for filing complaints and protecting the rights of victims should be created. It has been proven that the main requirements of the ECHR for conducting effective investigations of war crimes are: promptness and impartiality; transparency, taking into account the balance of private

and public interests in criminal proceedings; the use of the standard of proof "beyond a reasonable doubt"; mandatory establishment of the proportionality of selected means and methods of conducting special operations/military operations to the goals of part 2 of Article 2 of the Convention, taking and adhering to all precautionary measures to preserve the lives of civilians, adherence to international humanitarian law norms when applying force in armed conflicts. It has been underscored that, in general, investigations of war crimes according to ECHR practices should be effective and independent, aimed at ensuring the preservation of evidence. The necessity to improve the professional level of war crimes investigations and to ensure fair justice for the victims of war crimes has been emphasized.

Key words: ECHR practice, international legal standards, European legal standards, pre-trial investigation, war crimes, violation of the right to life in the context of armed conflict, investigation effectiveness.

Постановка проблеми. В Україні ведуться бойові дії, зумовлені збройним конфліктом зі сторони держави-агресора. При цьому, як демонструє офіційна статистика, противник часто порушує правила і звичаї війни. Зокрема, станом на 10.03.2025 зареєстровано 159063 злочини агресії та військові злочини, з яких 154234 злочини, передбачені ст. 438 КК України [1]. З огляду на що перед працівниками правоохоронних органів стоїть важливе завдання з фіксування та документування всіх випадків учинення військових злочинів і подальшого їх ефективного розслідування, щоб забезпечити вирішення завдань кримінального провадження загалом і притягнення винних осіб до відповідальності зокрема. Водночас, здійснюючи досудове розслідування військових злочинів, важливо суворо дотримуватися принципу верховенства права, згідно з яким права і свободи людини, по-перше, визнаються найвищими соціальними цінностями, по-друге, визначають зміст і спрямованість діяльності держави, серед іншого в сфері кримінальної юстиції. Більше за все, важливо здійснювати досудове розслідування військових злочинів згідно з імплементаційними європейськими правовими стандартами, активно застосовуючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У цьому контексті актуальним і нагальним убагацьється питання про особливості використання практики ЄСПЛ під час розслідування військових злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питання про імплементацію міжнародно-правових, серед іншого європейських, стандартів у вітчизняне кримінальне провадження загалом і під час розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень зокрема часто розкривають у своїх наукових напрацюваннях учені, як то: І.В. Гловук, Л.Л. Грицаєнко, В.А. Завгородній, В.В. Кікінчук, О.П. Кучинська, П.В. Пушкар, Т.І. Фулей й інші. Але напрацювання згаданих науковців окреслюють або загальну проблематику застосування міжнародних правових стандартів загалом і практики ЄСПЛ зокрема в національному кримінальному провадженні, або вузькі проблемні питання, пов'язані з проведенням окремих процесуальних дій, прийняттям процесуальних рішень і т. п. Проте особливості використання практики ЄСПЛ саме в процесі досудового розслідування військових злочинів досі залишається малодослідженим. Важливість дослідження полягає в тому, що військові злочини мають специфічний характер, який потребує особливого підходу до розслідування, визначення доказів у цій категорії кримінальних проваджень і методів їх отримання. Збройний конфлікт часто призводить до складних умов для проведення розслідувань, включаючи проблеми з доступом до доказів, безпекові ризики для слідчих й інших працівників правоохоронних органів, а також необхідність співпраці з міжнародними органами для забезпечення ефективного розслідування.

Таким чином, опрацювання практики ЄСПЛ щодо досудового розслідування військових злочинів є надзвичайно важливим для підвищення якості розслідувань, забезпечення дотримання прав людини та ефективного притягнення винних до відповідальності в умовах збройного конфлікту. З огляду на що **метою статті** є визначення особливостей використання практики ЄСПЛ під час розслідування військових злочинів.

Виклад основного матеріалу. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [2], тим самим визнавши дію вказаного міжнародно-правового акта на своїй території. Відповідно, вказаний акт є частиною національного законодавства України [3] та підлягає обов'язковому дотриманню. Ба більше, активно відбуваються імплементаційні процеси європейських стандартів прав людини в українське судочинство загалом і кримінальне провадження зокрема. Водночас, у разі порушення Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенції) і протоколів до неї з метою усунення причин такого/таких порушень наша держава зобов'язана виконати рішення ЄСПЛ проти України [4]. Крім того, для недопущення порушень Конвенції в окремих галузях права, приміром кримінальному процесуальному, практика ЄСПЛ визнається джерелом права. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики ЄСПЛ [5]. Відповідно, як удає акцентувати Л.Л. Грицаєнко, «практика ЄСПЛ має стати фактором розвитку національного законодавства, зокрема кримінального процесуального, приведення його у відповідність з

європейськими стандартами прав людини» [6, с. 56]. Ба більше, як нами зазначалося в більш ранньому науковому дослідженні, «в Україні як правовій державі людина, її права й основоположні свободи повинні бути пріоритетною цінністю. Відповідно, в усіх сферах суспільного буття будь-яка діяльність завжди повинна реалізуватися згідно з міжнародними стандартами прав людини. З цією метою Україна виконує рішення та застосовує практику ЄСПЛ» [7, с. 163].

У нинішніх реаліях, зумовлених збройною агресією проти України та дією правового режиму воєнного стану, особливої актуальності набуває питання про застосування практики ЄСПЛ у кримінальному провадженні загалом і під час здійснення досудового розслідування воєнних злочинів, а саме порушень права на життя в умовах збройного конфлікту. З огляду на що в представленому дослідженні окреслимо основні вимоги до ЄСПЛ щодо проведення ефективного розслідування порушень ст. 2 Конвенції в умовах збройного конфлікту.

Так, відповідно до ст. 2 Конвенції право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання. Крім того, згідно з ч. 2 цієї ж статті «позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;

б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;

с) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [8].

З наведеного помітно, що позбавлення життя внаслідок збройного конфлікту є порушенням ст. 2 Конвенції, а значить потрібно «здійснити ефективне розслідування заяв про порушення її матеріального складу» [9, с. 6].

На державу Конвенцією покладається обов'язок із вжиття практичних превентивних заходів, спрямованих на захист особи/осіб, яку/яких заздалегідь можна було визначити як потенційні мішені для заподіяння смерті [9, с. 9]. При цьому слід зіставити наявність у влади можливості оцінити ризик і своєчасно та належним чином відреагувати на нього. Наприклад, у рішенні ЄСПЛ «Справа Кліч проти Туреччини» вказується, що «беручи до уваги труднощі в управлінні сучасних суспільств, непередбачуваність людської поведінки та оперативний вибір, який повинен бути зроблений з точки зору пріоритетів та ресурсів, позитивне зобов'язання має бути витлумачено таким чином, щоб не накладати неможливе або непропорційне навантаження на владу. Відповідно, не кожен заявлений ризик для життя може спричинити за собою вимогу Конвенції про вжиття оперативних заходів для запобігання матеріалізації цього ризику. Для того, щоб виникло позитивне зобов'язання, необхідно встановити, що влада знала або повинна була знати на момент існування реального та безпосереднього ризику для життя ідентифікованої особи або осіб від злочинних дій третьої сторони, і що вони не вжили заходів у межах своїх повноважень, які, за обґрунтованою оцінкою, можна було очікувати, щоб уникнути цього ризику» [10].

Крім того, під розслідування порушень ст. 2 Конвенції в умовах збройного конфлікту потрібно встановити всі факти позбавлення особи життя, при цьому керуючись «критерієм доказу «поза будь-яким розумним сумнівом»; такий доказ може бути заснований на низці вказівок або неспростованих, достатньо вагомих, точних і узгоджених між собою презумпцій» [9, с. 20]. При цьому обов'язок доказування згідно практики ЄСПЛ покладається на державні органи, які повинні надати належне і переконливе пояснення у справах стосовно збройних конфліктів, коли осіб було знайдено пораненими чи мертвими, або ж вони зникли на території, що перебувала виключно під контролем державної влади, або ж коли певні докази (*prima facie*) дозволяли вважати, що до цього може бути причетна держава [9, с. 20; 11; 12].

Зокрема, згідно з практикою ЄСПЛ «законним є проведення паралелі між становищем затриманих, за добробут яких держава несе відповідальність, і становищем осіб, знайдених пораненими або мертвими в районі, що знаходиться під виключним контролем органів державної влади. Така паралель заснована на тому факті, що в обох ситуаціях події, про які йде мова, повністю або значною мірою знаходяться в межах виключної інформації влади. Тому доречно, що в таких випадках, як нинішній, коли саме нерозголошення урядом найважливіших документів, що знаходяться в їх виключному володінні, заважає Суду встановити факти, Уряд або остаточно стверджує, чому документи, про які йде мова, не можуть служити для підтвердження тверджень, висунутих заявниками, або надати задовільне та переконливе пояснення того, як відбулися події, про які йде мова» [11]. Тобто, слід підтвердити чи спростувати наявність доказів *prima facie*. Більше за все, практика ЄСПЛ демонструє, що «в усіх справах, коли він не може встановити точні обставини подій через причини, за які об'єктивно є відповідальними державні органи, то саме держава-відповідач повинна належно і переконливо встановити хронологію подій і надати вагомні докази, які дозволили б спростувати твердження заявника» [9, с. 20].

Також згідно з практикою ЄСПЛ, у разі порушення ст. 2 Конвенції представниками державної влади в умовах збройного конфлікту, слід з'ясувати пропорційність застосування сили для досягнення цілей, указаних у ч. 2 ст. 2 Конвенції. Крім того, встановлюється факт ужиття під час проведення військових операцій/операцій з підтримання миру заходів для уникнення випадкового завдання смерті цивільним особам або ж принаймні зменшити цей ризик. Як зазначає Суд, «застосування сили у воєнних конфліктах регулюється звичаєвими нормами міжнародного гуманітарного права і міжнародними договорами». А саме – «стаття 2, наскільки це можливо, має тлумачитись у світлі міжнародно-правових норм, зокрема, норм міжнародного гуманітарного права, які відіграють незамінну і загально визнану роль у зменшенні варварства і негуманності воєнних конфліктів. У зоні міжнародного конфлікту держави-учасниці повинні захищати життя тих, хто не залучені чи вже не залучені у військові дії, що вимагає, зокрема, надання медичної допомоги пораненим. Стосовно тих, хто гине в бою або помирає від поранень, зобов'язання надати звітність передбачає, що їхні тіла мають бути належно поховані, а влада має зібрати і поширити інформацію про їх особу і їхню долю, або ж дозволити зробити це таким організаціям, як Міжнародний комітет Червоного Хреста» [9, с. 25, 27].

Крім того, системний аналіз ст. 2 Конвенції та практики ЄСПЛ у частині «забезпечення ефективного виконання національних законів, які захищають право на життя, а у випадках, коли беруть участь представники держави або органи, забезпечення їх відповідальності за смерті, в яких вони винні» [13, с. 90], демонструє, що основними вимогами до розслідування злочинів, які за своїм складом порушують право на життя, серед іншого воєнних злочинів, є наступні:

- ефективність, яка передбачає «незалежне та безстороннє розслідування» з тим, щоб можна визначити «питання, чи використана сила у таких справах була або не була виправдана за тих обставин», «встановити обставини, за яких сталась подія, та недоліки діяльності системи», «встановити, хто саме з представників державних органів був причетний до події». У контексті ефективності розслідування воєнних злочинів застосовується також і «вимога публічності» [13, с. 91];

- незалежність, яка включає ієрархічну, інституційну та практичну незалежність. Згідно з цією вимогою «особи, відповідальні за проведення слідства, мають бути незалежні від тих, хто причетні до подій, що розслідуються» [13, с. 91];

- збереження доказів, адже «розслідування не буде ефективним доки всі докази не будуть детально вивчені, а висновки не будуть обґрунтовані» [13, с. 92].

З метою алгоритмізації розслідувань воєнних злочинів з урахуванням вимог міжнародного гуманітарного права та практики ЄСПЛ і, як результат, забезпечення ефективності таких розслідувань були розроблені «Стандарти розслідування воєнних злочинів» [14; 15].

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що для забезпечення ефективного розслідування воєнних злочинів необхідно дотримуватися високих стандартів, встановлених ЄСПЛ та міжнародним правом. Це включає незалежність та об'єктивність розслідувань, всебічність і ґрунтовність, а також підготовку кваліфікованих фахівців. Співпраця з міжнародними організаціями та адекватний механізм контролю за розслідуваннями воєнних злочинів є ключовими елементами для досягнення справедливості та захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Отже, основними вимогами ЄСПЛ щодо проведення ефективного розслідування воєнних злочинів, які за своєю суттю є порушенням права на життя в умовах збройного конфлікту, є: «оперативність і неупередженість; прозорість з урахуванням балансу приватних і публічних інтересів у кримінальному провадженні; використання стандарту доказування «поза будь-яким розумним сумнівом»; обов'язкове встановлення пропорційності обраних засобів і методів проведення спецоперацій/військових операцій цілям ч. 2 ст. 2 Конвенції, вжиття та дотримання всіх запобіжних заходів для збереження життя цивільного населення, дотримання норм міжнародного гуманітарного права при застосуванні сили в збройних конфліктах» [16, с. 428]. Тобто загалом розслідування воєнних злочинів згідно з практикою ЄСПЛ повинне бути ефективним і незалежним, спрямованим на забезпечення збереження доказів.

Особливої уваги слід приділити підготовці та навчанню слідчих і працівників правоохоронних органів, щоб вони були обізнані з міжнародними стандартами і практикою ЄСПЛ, знали, як правильно задокументувати воєнні злочини і забезпечити дотримання прав людини в ході розслідувань. Це дозволить підвищити професійний рівень розслідувань і забезпечити справедливе правосуддя для жертв воєнних злочинів.

Нарешті, важливо створити ефективні механізми контролю за розслідуваннями воєнних злочинів, щоб забезпечити їх незалежність, об'єктивність і дотримання правових норм. Це включає регулярний моніторинг і оцінку розслідувань воєнних злочинів, а також створення механізмів для подання скарг і захисту прав потерпілих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua>.
2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
3. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
6. Грицаєнко Л.Л. Значення заходів загального характеру у виконанні рішень Європейського суду з прав людини. *Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи*: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13 червня 2018 року). Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. С. 53–56.
7. Пчеліна О.В. Застосування практики Європейського суду з прав людини у вітчизняному кримінальному провадженні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 1. С. 160–164. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2020.1.33>.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: конвенція Ради Європи від 04.11.1950. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13/№ 32 від 23.08.2006/. Стор. 270.
9. Довідник із застосування статті 2 Європейської конвенції з прав людини – Право на життя. Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2018 рік. 50 с. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_ukr.
10. Case of Kiliç v. Turkey (Application no. 22492/93). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58524%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58524%22]}).
11. Case of Akkum and others v. Turkey (Application no. 21894/93). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-68601%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-68601%22]}).
12. Case of Aslakhanova and others v. Russia (Applications nos. 2944/06 and 8300/07, 50184/07, 332/08, 42509/10). *European Court of Human Rights*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-115657%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-115657%22]}).
13. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
14. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина: методичні рекомендації, схвалені протоколом засідання методичної ради від 16.03.2023 № 3. Київ, 2023. 108 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_zagalna-chastyna.pdf.
15. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Незаконне позбавлення волі та катування: методичні рекомендації, схвалені протоколом засідання методичної ради від 16.03.2023 № 3. Київ, 2023. 104 с. URL: https://justgroup.com.ua/wp-content/uploads/2023/05/standart-rozsliduvannya_katuvannya.pdf.
16. Пчеліна О.В. Вимоги щодо проведення ефективного розслідування порушень права на життя в умовах збройного конфлікту. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки*: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 лютого 2025 р.). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 427–428.